

Шиманова О. В.

Основні етапи історичного розвитку моралі

Лекція з навчальної дисципліни

«Етика і професійна етика»

для студентів спеціальності:

014.11 – «Середня освіта»

«ЗАТВЕРДЖЕНО»

на засіданні кафедри

гуманітарних дисциплін

«31» серпня 2018 р. протокол № 1

Зав. кафедри _____ проф. О. А. Полянський

Тема 3. Основні етапи історичного розвитку моралі

1. Мораль первісного суспільства

Першими соціальними регуляторами у первісному суспільстві були табу. Це заборони на певні дії, основою яких є незаперечний авторитет традиції (а не логічне пояснення). Вони опираються на жорсткі фізичні санкції (наприклад, вигнання з роду або вбивство). На відміну від моралі, табу забороняють, а не наказують; носять колективний характер і не вимагають усвідомлення і обґрунтування. Основними табу в первісному суспільстві були заборони щодо їжі (їжі вождя, м'яса священної тварини та ін.), слів (священних імен, нецензурної лексики), шлюбів між близькими родичами.

Наступним рівнем соціальної регуляції у первісному суспільстві були звичаї, що характеризувались такими особливостями:

- 1) звичай розповсюджується в локальному співтоваристві;
- 2) звичай – це конкретна рекомендація поведінки, що обґрунтовується аргументом «так прийнято»;
- 3) оцінка поведінки за звичаєм не передбачає врахування мотивів вчинку;
- 4) за дотриманням звичаю слідкує громадська думка;
- 5) якщо звичай не виконується, він зникає.

Основні звичаї утворюють календарний цикл (зустріч весни – свято першого снопа – обжинки – колядки) і життєвий цикл (родинні – весільні – похоронні).

В основі регуляції міжобщинних відносин лежало два принципи – принцип «око за око» і принцип обміну.

Принцип «око за око» (тальйон) передбачав можливість симетричної (коли за пошкоджене око віднімали око, а не ціле життя), відповідної (як реакція на дії общини-сусіда), колективної (помста всім родичам по крові) відплати. Принцип обміну регулював позитивні відносини між общинами, які налагоджувались за допомогою церемоніального дарування. Таким чином, принцип тальйону обмежував безконтрольне розповсюдження зла, а принцип обміну сприяв наростанню об'ємів добра.

Традиційна мораль стала історично першою формою людської моралі. В основі її функціонування лежали наступні узагальненні принципи:

1. Згідно принципу патріархальності основні етичні вимоги висувались до чоловіка. Чоловіки були зобов'язані зберігати вірність традиції, що апелювала до культу предків. Адже по ставленню до померлих можна було зробити висновки про мораль людини. Характер поховань того часу визначався етичними заслугами померлих. Закономірним наслідком шанування предків стала пошана до старших. Молодші члени племені і члени сім'ї повинні шанувати батька як начальника.

2. Принцип общинності (колективізму) базувався на визнанні общини, а не особи безумовною цінністю. Індивід повинен ототожнювати свої інтереси з інтересами, благополуччям і добробутом соціальної групи. Значущість людини в етичному плані визначається її приналежністю до певного роду, сім'ї, країни, професії. А заслуги кожної конкретної особи приписуються групі, до якої вона належить.

3. Принцип працьовитості в традиційній моралі трактувався неоднозначно. З однієї сторони, праця на землі протиставлялась священним ритуальним заняттям і вважалась низьким заняттям і певним покаранням. З іншої сторони, земля в традиційній культурі наділена священною цінністю, а тому робота на ній – це високоморальне заняття. Наприклад, працьовитість жінок вважалась запорукою моральності, адже домашня робота перешкоджає легковажним розвагам.

4. Принцип патріотизму відзначається складним змістом, а тому деякі його аспекти можуть не узгоджуватись між собою:

- спочатку слово «патріотизм» тлумачилось як вірність традиції батьків та прихильність до цінностей предків. В даному випадку патріотизм – це певна форма зв'язку часів, спосіб самовизначення індивіда в послідовності поколінь. Патріотизм як розуміння, до якого роду належить індивід.

- патріотизм як боротьба з ворогами, протиставлення «своїх» і «чужих» набуває рис агресивності, а під патріотичним вихованням мається на увазі виховання військово-патріотичне.

- патріотизм як любов до своєї землі, що проявляється в її захисті та праці на ній.

- патріотизм як священне відчуття батьківщини, коли остання розуміється не як історико-географічна спільність, а як символічна реальність, якій людина служить.

- патріотизм як служіння державі, її соціально-політичному устрою, а не просто країні.

- патріотизм як прихильність до усього національного, як любов до свого народу.

Єдність і взаємність у первіснообщинному суспільстві підтримувалась за допомогою «золотого правила моралі»: стався до інших так, як хочеш, щоб ставились до тебе, і не роби інших того, чого для себе не бажаєш.

Вірування в первіснообщинному суспільстві також містили елементи моралі. І тут варто згадати про:

- антропоморфізм, коли людськими якостями наділялись явища природи, тварини, предмети;

- анімізм як віру в існування духів, наявність душі у рослин, тварин і людей, одухотвореність предметів;

- тотемізм – віру в спорідненість роду чи племені з явищами природи, рослинами чи тваринами;

- фетишизм – віру в надприродні властивості матеріальних об'єктів;

- магію як сукупність обрядів та уявлень, що дозволяють впливати на навколишній світ при посередництві духів і фетишів в результаті проведення чаклунських дійств. Отже, можна стверджувати, що мораль виникла в первіснообщинному суспільстві, еволюціонуючи в кожен наступну епоху розвитку людства і цивілізації.

2. Мораль Давньої Греції і Риму

Рабовласництво, що прийшло на зміну первіснообщинному суспільству, кардинально змінило відносини між людьми. Рабство як форма соціального зв'язку допускало відкрите, нещадне і жорстоке панування, а також гніт. Виникнення держави сприяло розвитку прагматично ефективних відносин між різними верствами населення. Держава дозволяла утримувати рабів у покорі, хоча і рабовласники повною мірою застосовували засоби примусу.

Дослідники цього періоду особливу увагу звертають на відносини між рабами і рабовласниками, констатуєчи безправний статус перших. Для рабовласників раби були «знаряддям, що говорить». По суті з ними можна було робити все, що завгодно: жорстоко покарати, продати, вбити, розлучити з рідними, змусити до виконання найрізноманітніших завдань.

Раби існували у постійному страху, вони піддавались систематичним приниженням з метою зламу їхньої волі і віри в себе. Намагання раба проявити власну гідність розцінювались як неповага до господаря і жорстоко карались.

Ставлення рабів до своїх господарів можна оцінювати як суперечливе. З однієї сторони, вони намагались бути покірливими, догоджати їм, а з іншої – неприязне і ненависне ставлення проявлялось у псуванні інвентарю, знарядь праці, якщо випадала можливість зробити це без наслідків у вигляді покарання. Не можна заперечувати того факту, що раби ставились до своїх господарів з ненавистю.

На жаль, в історичних джерелах немає достатньо відомостей про особливості моралі рабів та відносин між ними. Формування єдиної моралі рабів було неможливе через етнічну строкатість, різномовність та їхню роз'єднаність. Згуртування рабів відбувалось під час повстань, які також сприяли формуванню і ряду моральних якостей і почуттів (мужності, сили духу, почуття власної гідності, відмови від приниження і покірливості).

Забезпечення рабовласницьким ладом суспільного порядку сприяло розвитку духовної культури, насамперед моральної, у вільних громадян. Так, гармонійними можна назвати відносини між вільними громадянами демократичних міст-держав, насамперед Афін. Вони володіли правом вільного висловлення власних поглядів, мали високе почуття власної гідності. У поемах Гомера «Іліада» і «Одіссея» описані моральні якості громадян Стародавньої Греції.

Правові системи та політичні устрої грецьких міст-держав зумовлювали відмінності у їхній моралі. Підтвердженням цьому може бути мораль демократичних Афін та олігархічної Спарти.

Мораль в Афінах була суттєво гуманізованою завдяки реформам Солона. Він відмінив поземельну заборгованість, заборонив боргове рабство, запровадив земельний максимум, що прискорило ліквідацію пережитків первіснообщинного

ладу. Сфера дії моралі була розширена в результаті скасування боргового рабства, розширення політичних прав громадян, утвердження принципу індивідуальної свободи. Солон виступив ініціатором створення кодексу громадянської моралі, основою якого став принцип мудрості «Нічого надто, нічого надміру».

В Спарті існувала різка поляризація громадян з невеликою кількістю багатих аристократів і великою кількістю жебраків і бідняків. Вільні громадяни склали не більше третини населення. З метою уникнення громадянської війни спартанському законодавцю Лікургу довелось реформувати спартанське суспільство. Він запровадив так звані «Заходи проти розкоші». Закони Лікурга ускладнювали розвиток грошового обігу і торгівлі через заборону обігу золотих і срібних монет, виключали гедоністичні потреби. Ці заходи стабілізували спартанське суспільство, але перешкоджали економічному і державотворчому процесу. Адже Спарта, намагаючись зберегти елементи родового укладу, дотримувалась політики ізоляціонізму. Їй так і не вдалось стати сучасною для того часу державою. На цей процес вплинуло і штучне стримування зростання кількості вільного населення.

Для підтримки порядку в Спарті застосовувались жорстокість і насилля. Військова підготовка була обов'язковою для всього вільного чоловічого населення. Слабких і хворобливих новонароджених дітей знищували, а молоді воїни брали участь у обряді полювання на ілотів (рабів, і полонених), який дуже нагадував полювання на тварин.

За законом спартанці не працювали. Зневага до праці виховувалась з дитинства. Їм заборонялось вчитись ремеслу, щоб не втратити військових навиків і гарту.

Спартанська громадянська община складалась з близька ста сімей, які мали значний вплив на життя Спарті і культивували військову дисципліну і героїчну (військову) мораль. Вільні спартанці не мали права жити так, як вони цього хотіли. Тому спартанці характеризувались низьким рівнем самосвідомості і відсутністю морального вибору, що дає підстави порівнювати їхню мораль з родовою, патріархальною мораллю.

Давньоримську мораль можна назвати типовою для рабовласницького суспільства. Якщо вільні громадяни тут наділялись високими моральними

чеснотами, то раби взагалі перебували поза сферою моралі. Однак в Стародавньому Римі, на відміну від Стародавньої Греції, часто піднімалось питання про гідність людини незалежно від її соціального статусу. На думку Л.-А. Сенеки, раб є рівним з іншими людьми, оскільки в його душі є начала честі, мужності, гордості, великодушності.

Родина у складі батька, його дружини, дітей і навіть дорослих синів з дружинами і дітьми виступала основою давньоримського суспільства. Діти залежали від батька, поки він жив. Батько як володар і суддя родини мав право продати синів у неволю і навіть вбити. Він був розпорядником усього родинного майна, включаючи і те, яке здобули діти своєю працею.

Тому реформи імператора Гая Юлія Цезаря Октавіана Августа мали на меті відродження давнього родинного життя в Римі. Його едикти були спрямовані проти подружньої зради і розпусти, зобов'язували громадян віком від 25 до 60 років вступати в шлюб, передбачали покарання бездітним і винагороду батькам великих родин.

Протягом певного періоду часу мораль у Стародавньому Римі мала становий характер. Але в результаті тривалої боротьби між плебеями і патриціями вдалося утвердити громадянську рівність, згідно якої значення походження нівелювалось.

Великий вплив на мораль Стародавнього Риму мало знамените римське право. Ефективність і розвиток моралі визначається здатністю держави забезпечити повноцінне функціонування правових норм. В давньоримській державі також визнали необхідність враховувати особливості культури інших народів, в тому числі і завойованих.

3. Мораль в епоху Середньовіччя

Особливостями епохи Середньовіччя були такі ознаки:

1. Переважало натуральне господарство, що характеризувалось простим відтворенням, орієнтацією на самозадоволення основних потреб.
2. Селяни були особисто і економічно залежними від феодалів. Незважаючи на наявність власних господарств, селяни не мали права вільного володіння ними і повинні були сплачувати ренту феодалові.

3. Поєднання прав на землю з політичною владою. Умовність феодалної власності полягала в тому, що феодал володів землею на правах феодала. Тобто землю йому дарував сеньйор при умові виконання певних обов'язків (військова служба, допомога в управлінні маєтками сеньйора). Тому сеньйор міг також бути чийось васалом, залежним від іншого сеньйора.

4. Між сеньйором і васалом існували відносини взаємності. Це означало, що васал позбавлявся права на феод у випадку невиконання васальних обов'язків. Якщо ж сеньйор відмовлявся від опіки над своїми підданими, то васали звільнялись від необхідності служити і підпорядковуватись йому.

5. Існування політичного панування ієрархічно організованого військового стану. Між суб'єктами цієї ієрархії встановлювались відносини покровительства і особистої служби.

6. Інтегративна роль релігії, яка пронизувала всі сфери життєдіяльності.

Ці ознаки притаманні середньовічній Європі. Тогочасне суспільство нагадувало піраміду відносин особистої залежності, зафіксовану в ієрархічній системі станово-класових та професійно-корпоративних статусів. В суспільстві існували як вертикальні відносини панування і підлеглості, так і горизонтальні відносини корпоративного типу у формі сільських громад, міських комун, союзів міст, курій васалів, соціальноюридичних станів, чернечих і рицарських орденів, цехів ремісників, релігійних і купецьких гільдій. В межах своєї корпорації індивід перебував у системі вертикальних та горизонтальних зв'язків, що сприяло формуванню в нього почуття рівності і необхідності взаємної поваги прав. Відповідні моральні кодекси регламентували відносини у громадах, станово-корпоративних групах, визначали права і обов'язки їх членів.

Моральний престиж визначався соціальним статусом людини на основі володіння природними моральними якостями, отриманими нею від роду.

При аналізі моралі в епоху Середньовіччя акцентується увага на відносинах між феодалами і селянами. Але не можна оминати і рицарство з його особливими правилами корпоративних відносин та чеснотами. На жаль, відносини між членами сільської громади залишались поза межами аналізу дослідників.

Моральні уявлення селян базувались на ідеях свободи, справедливості, добра, покірності, терпеливості, готовності дати мудру пораду, прийти на допомогу, обов'язкові жити по правді, дотримуватись звичаїв. Сільські громади всіляко оберігали створені ними моральні цінності.

Проте панівною у феодальному суспільстві вважалась дворянська мораль. Саме дворяни виконували важливі державні функції, головними з яких вважались охорона державних кордонів і військову службу. Дворянам були притаманні відповідні благородні манери поведінки. Честь для дворян – це найважливіша духовна цінність, що походила від принципу приналежності людини до певної соціальної групи. Тому кожна соціальна верства чи корпорація мала свої уявлення про честь.

Для дворян честь була важливішою, ніж багатство та інші матеріальні блага і цінності. Багатство в епоху Середньовіччя належало до ознак станово-ієрархічного престижу. Особливе значення надавалось релігійностановій символіці – обрядам, ритуалам, зброї, одягу, посуду.

Релігія, по суті, стала об'єднувальним чинником в умовах моральної роз'єднаності та економічної роздробленості середньовічної Європи. Християнська релігія переконувала селян у тому, що існуючий порядок речей даний людині Богом. Тому людина повинна відповідати «своєму» місцю в суспільній ієрархії, бути терпеливою, покірною і прощати іншим. Феодалів християнство стримувало від надмірної жорстокості і свавілля.

Завдяки релігії люди отримували уявлення про добро і зло, справедливість, необхідність самовдосконалення через внутрішнє каяття і очищення. Таким чином відбувалось формування духовного життя людини, її здатність діяти не лише за звичаєм, але й за совістю.

4. Мораль епохи Відродження

Епоха Відродження в Італії припала на XIV–XVI ст., а в інших країнах Європи – на кінець XV–XVI ст. Це період антифеодальних рухів, релігійних війн, збільшення кількості вільних міських жителів, встановлення абсолютних монархій. В економічному плані феодалізм переживав кризу, що сприяло появі капіталізму. Основою духовного життя епохи Відродження стали гуманістичні цінності. Не

можна не згадати і про вплив ідей епікурейської школи згідно яких реалізація і розвиток моральних ідеалів може відбуватись без впливу християнства. Спорідненість етики епікуреїзму та ідеалів гуманізму полягала в необхідності отримання насолоди від життя, всебічного особистісного розвитку, культивуванні земної краси і земного щастя.

5. Особливості моралі Нового часу

Період Нового часу пов'язаний з виникненням буржуазії і активним розвитком товарного виробництва.

Мануфактура приходить на зміну простій капіталістичній кооперації, а капіталістичні відносини стають причиною перебудови системи моральних цінностей. Таким чином, дослідники цього періоду говорять про появу нового історичного типу особистості з особливим набором чеснот і домінуванням індивідуалізму, який повною мірою втілюється в суспільстві вільної конкуренції. Завдяки принципу приватного підприємництва особистість стала центром соціально-економічної активності і отримала широкі можливості для розвитку своєї індивідуальності.

Серед тенденцій розвитку моралі Нового часу варто виокремити ціннісну орієнтацію на багатство, ототожнення моральної оцінки з відносинами «купівлі-продажу», зростання морального відчуження.

Основною метою діяльності людини в період Нового часу було накопичення багатства, яке і стало її головною ціннісною орієнтацією і певною мірою сенсом життя. Тому особиста гідність ототожнювалась з володінням власністю, від якої залежала і моральна значущість особи.

В період Нового часу відбувається моральне відчуження особи, яка усувається від створення моральних цінностей і перестає виступати в ролі суб'єкта моралі. А це призводить до роз'єднаності індивіда з іншими людьми і його замкнутості.

Занепад моралі в цей період пов'язують із зростанням споживацтва і конформізму. Не варто забувати про вплив патерналізму і корпоративізму, що сприяли підпорядкуванню особи корпоративним інтересам.

6. Специфіка комуністичної моралі

Феномен комуністичної моралі був обґрунтований в у XIX ст. (німецькими філософами К. Марксом, Ф. Енгельсом, пізніше – російським політиком В. Ульяновим (Леніним), а також в документах Комуністичної партії колишнього Радянського Союзу) як ідеологічна конструкція, що підпорядкована конкретній політичній меті, пов'язаній з опануванням свідомості, духовного життя, в першу чергу, пролетаріату і боротьбою за побудову комуністичного суспільства.

Комуністичну мораль трактують як мораль пролетаріату і вищий етап морального розвитку людства, джерелом якої проголошувались соціальне становище робітників, їх боротьба за ліквідацію приватної власності і експлуатації; головними нормами – класова солідарність, колективізм та інтернаціоналізм; основними критеріями – свідома участь трудящих в комуністичному будівництві.

Програма КПРС як моральний кодекс вимагала від будівників комунізму відданості комуністичній справі, декларувала патріотизм, соціалістичний інтернаціоналізм, усвідомлення громадянського обов'язку, сумлінну працю та нетерпимість до порушень суспільних норм в якості найвищих вимог. У міжособистісних відносинах пролетарі повинні були орієнтуватись на взаємодопомогу і колективізм, у відносинах між народами – на братерство, дружбу, інтернаціональну солідарність трудящих різних країн, нетерпимість до расової і національної ворожнечі. Будівнику комунізму притаманні такі моральні риси як правдивість, чесність, взаємоповага і моральна чистота.

Незважаючи на декларацію найвищого гуманізму, комуністична мораль навіть на теоретичному рівні сприяла класовому антагонізму, національній роз'єднаності. Насправді вона стала ще одним підтвердженням спроб підпорядкування свідомості, реальної моральної практики людей класовим політичним інтересам. Тому можна констатувати спроби посягання на свободу волі особистості.

Спроби вкорінення штучної комуністичної моралі були пов'язані з витісненням традиційної моралі народів, над якими ставився «експеримент». Результатом цього стало утворення морального вакууму і різноманітних деформацій в сфері моралі.

Історична практика показала, що комуністична мораль – це невдало сконструйована ідеологічна схема, яка не могла функціонувати без страху перед репресіями.

7. Мораль кінця ХІХ - початку ХХ століть

В етичних теоріях кінця ХІХ-го й початку ХХ-го століття виділяються три основних підходи до визначення моралі – соціологічний, неопозитивістський, екзистенціальний, які відповідають трьом основним типам розуміння природи моралі в цей історичний період.

Соціологічний підхід трактує мораль як спосіб нормативної регуляції, суспільний інститут, що спрямовує й контролює поведінку людей.

Неопозитивістський підхід тлумачить мораль як лінгвістичний феномен.

Згідно екзистенціального підходу мораль – внутрішній стан людини, самовтілення особистістю власної унікальності. В межах цього підходу заперечувалось існування загальнолюдських універсальних нормативів. Мораль відносно особистості розглядається як над-та інтраіндивідний феномен.

Література

Основна

1. Бралатан В. П. Професійна етика: навч. посібник / В. П. Бралатан, І. В. Гуцаленко, Н. Г. Здирко. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 251 с.
2. Джунь В. В. Принципи гідності особи в спортивній деонтології / Джунь В. В., Коваленко А. І. // Здоровий спосіб життя: Зб. наук. ст. – Львів, 2006. – Вип. 9. – С. 15–17.
3. Джунь В. В. Принципи справедливості в спортивній деонтології / Джунь В. В., Коваленко А. І. // Здоровий спосіб життя: Зб. наук. ст. – Львів, 2006. – Вип. 11. – С. 16–18.
4. Джунь В. В. Принципи цілісності в спортивній деонтології / Джунь В. В., Коваленко А. І. // Здоровий спосіб життя: Зб. наук. ст. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 17–20.
5. Загальна декларація прав людини (10.12.1948) // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 93.

6. Карабут І. І. Етичні аспекти проблем сучасного спорту / Карабут І. І., Кружило Г. Г. // Спортивна наука України. – 2010. – № 2. – С. 105–115.
7. Коваленко А. І. До питання про етику спорту як прикладну дисципліну: спроба визначення предмета // Здоровий спосіб життя. – Л., 2004.
8. Лозовой В. О. Етика: навч. посіб. / В. О. Лозовой, М. І. Панов, О. А. Стасевська та ін.; за ред. проф. В.О. Лозового. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 224 с.
9. Малахов В. А. Етика: Курс лекцій: навч. посіб. / В. Малахов. – К.: Либідь, 2001. – 384 с.
10. Мовчан В. С. Етика: навч. посіб. / В. С. Мовчан. – 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2007. – 483 с.
11. Момот М. О. Концепції справедливості в античній філософії права та їх сучасна інтепретація / М. О. Момот // Адвокат. – 2009. – № 3 (102). – С. 34–38.
12. Тофтул М. Г. Етика: навч. посіб. / М. Г. Тофтул. – К. : ВЦ «Академія», 2006. – 416 с.

Додаткова

1. Валюк О. Я. Наукові концепції моралі й моральності / О. Я. Валюк // Зб. наук. праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України Проблеми сучасної психології. – 2010. – Вип. 7. – С. 75–86.
2. Воропай С. М. Спортсмен як проблема в олімпійському русі та підходи до її вирішення / Воропай С. М. // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2011. – № 9. – С. 21–25.
3. Гасюк Л. М. До проблеми визначення сутності поняття «професійна етика» / Л. М. Гасюк // Теоретичні питання освіти та виховання: Зб. наук. праць. – 2001. – Вип. 14. – С.100–102.
4. Гасюк Л. М. Етика в українському вимірі / Гасюк Л. М. // Вісник Черкаського державного університету: Психолого-педагогічні науки. – 2000. – Вип. 18. – С.23–28.
5. Гончаренко Є. В. Морально-етичні аспекти в спорті інвалідів / Гончаренко Є. В., Когут І. О. // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фіз.

- виховання і спорту: Зб. наук. праць / за ред. С. С. Єрмакова. – Харків: ХДАДМ (XXIII), 2007. – № 11. – С. 28–30.
6. Демків Т. В. Моральні пріоритети людського буття / Т. В. Демків // Наукові записки КУТЕП. Серія «Філософські науки». – 2011. – Вип. 9. – С. 297–306.
  7. Дутчак М. В. Спорт для всіх у Фінляндії, Німеччині та Франції // Дутчак М. В. // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2007. – № 8. – С. 36–43.
  8. Жуковський В. М. Проблема моральних цінностей в Українському суспільстві перехідного періоду / Жуковський В. М. // Наукові записки НАУКМА. – 2000. – Т. 18. – С. 80–82.
  9. Іванов В. Ф. Журналістська етика : Підручник / Іванов В. Ф., Сердюк В. Є. – К.: Вища школа, 2007. – 231 с.
  10. Качуровський Д. О. Про соціально-педагогічні проблеми сучасного спорту вищих досягнень [Електронний ресурс] / Качуровський Д. О. // Тези доповіді. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми фізичного виховання, спорту і туризму в формуванні здоров'я людини», Класичний приватний університет, 15–16 жовтня 2010 р., Запоріжжя. – Режим доступу : <http://www.swimukraine.org.ua/?page=225&PHPSESSID=41e2f0d39cda83ca5fe6dbfa9958f92a>
  11. Клічук А. В. Етичний аналіз справедливості як універсальної категорії міжіндивідуальних взаємин / А. В. Клічук // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія». – 2010. – № 100. – С. 10–15.
  12. Кричфалушій М. Загальнолюдські моральні цінності майбутніх спортивних педагогів / Михайло Кричфалушій // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві: Зб. наук. праць – 2009. – № 3. – С. 27–30.
  13. Мазурик М. Онтологічний вимір етичних категорій добра і зла / Марія Мазурик // Вісник НУ «ЛП». Філософські науки. – 2010. – № 661. – С. 25–31.
  14. Сердюк О. С. Деонтологічний підхід в етиці бізнесу / О. С. Сердюк // Totallogy - XXI. Постнекласичні дослідження. – 2004. – Вип. 11. – С. 290–301.

15. Тофтул М. Г. Проблема справедливості: етичний аспект / М. Г. Тофтул, Р. П. Шмат // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2007. – № 31. – С. 3–5.
16. Bodasińska A. Moralny sport [Електронний ресурс] / Bodasińska Anna, Bodasiński Sławomir // Biblioteka lidera. – Режим доступу : http://www.lider.szs.pl/biblioteka/index.php?action=pokaz&dzial_id=4
17. Kaźmierczak A. Idea olimpizmu jako alternatywna koncepcja edukacyjno-wychowawcza / Arkadiusz Kaźmierczak // Humanistyczne aspekty rehabilitacji, turystyki, rekreacji i sportu. – Lwów–Poznań–Warszawa, 2010. – S. 5–10.
18. Misiuna B. Etyczne aspektysportu / Bohdan Misiuna, Alicja Przyłuska-Fischer. – Wydawnictwo AWF, 1993. – 155 s.
19. Nowocień J. Olimpizm i zasada fair play szansą wychowania w tolerancji [Електронний ресурс] / Jerzy Nowocień. – Режим доступу :http://euro2012.wcies.edu.pl/download/Olimpizm_i_zasada.pdf
20. Poźniak P. Zagrozenia we współczesnym sporcie [Електронний ресурс] / Piotr Poźniak // Internetowy Serwis Filozoficzny przy Instytucie Filozofii Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Режим доступу : <http://www.diametros.iphils.uj.edu.pl/?l=1&p=lin3&m=105&ii=319>
21. Wysoczański R. Walka z dopingiem – bez alternatywy / Ryszard Wysoczański // Sport Wyczynowy. – 2002. – № 3–4. – S. 110–113.